

Alternative Perspectives on Social Sciences in Iran

Hamidreza Jalaeipour¹

1. Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.. Email: Jalaeipour@ut.ac.ir

---

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 07 May 2025
Received in revised form: 26 June 2025
Accepted: 17 September 2025
Published online: 1 April 2026

Keywords:

Academic Sociology, Critical Sociology, Policy-Oriented Sociology, Public Sociology, Social Sciences

ABSTRACT

The author's intention in this essay is to move away from a "pessimistic" assessment of the state of social science education and, without falling into the trap of "whitewashing", to defend -albeit critically- the growth of social sciences as a non metaphysical discipline over a ninety-year period. This means that the shortcomings are not ignored.

The timeframe of this study spans ninety years. The establishment of the University of Tehran and the beginning of teaching sociology. the start of this period, while the end is the year 1403 (2024-2025), during which social science faculties have expanded quantitatively across the country, and social science departments in universities are actively teaching these subjects. This is an "exploratory" study, based on the author's experiences (six years of undergraduate and graduate studies and nearly three decades of teaching) in the Faculty of Social Sciences.

The findings are presented in two sections: 1) Spaces related to social sciences in Iran, and 2) An evaluation of the content of social sciences in Iran (adapted from Burawoy's classification. Social sciences in Iran have grown along two key axes: the expansion of academic institutions and the development of sociological knowledge. What deserves attention is that Iranian sociology needs to integrate universal theories with Iran's specific cultural-historical concepts. Recent developments (such as cyberspace, lifestyle diversity, youth and women movement, and environmental changes) require greater focus.

Overall, the ninety-year trajectory of Iranian sociology has been challenging yet fruitful. Although it still faces structural obstacles, its capacity to understand and improve society is undeniable. The future of this discipline depends on its ability to: Maintain critical independence; improve education in the field, move beyond mere imitation, and engage in solving tangible societal problems.

Cite this article: Jalaeipour, H. (2026). Alternative Perspectives on Social Sciences in Iran. *Social Studies and Research in Iran*, 15(1):1-18. <https://doi.org/10.22059/jisr.2025.392965.1604>

©Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press

DOI: <https://doi.org/10.22059/jisr.2025.392965.1604>

Introduction

A common assessment in examining the state and quantitative growth of social sciences in Iran posits that, when considering the inherently "self-reliant and self-sufficient nature of the scientific institution," the expansion of social sciences in Iran is more a state-constructed phenomenon than a scientific one. Social science education largely functions as a process channeling a number of young people into universities to obtain degrees, rather than remaining unemployed. A portion of these graduates are absorbed into the bureaucracy, becoming government employees, while another portion rejoins the ranks of the unemployed. However, these unemployed individuals, now holding university degrees, are often unwilling to engage in manual labor. This paper aims to distance itself from this "pessimistic" assessment without falling into the trap of "whitewashing," and instead offer a critical defense of the growth of social sciences and empirical knowledge over a ninety-year period. This implies that shortcomings will not be concealed. The focus here is on explaining this ninety-year span, particularly the last forty-five years of sociology's history in Iran. Prior to the establishment of the Higher Teacher Training College and the University of Tehran (1934), there existed attention and reflection (though not scientific study) on social life in Iran, predominantly documented in the literary and philosophical works of Iran's eminent figures. For instance, it is said that Professor Gholamhossein Sedighi taught a course titled "Social Issues in Persian Literature" in the Faculty of Social Sciences, presenting noteworthy material on these reflections. However, from 1935 onwards, both instruction

based on scientific-empirical study of social realities and scientific research commenced. Therefore, this paper concentrates on the social sciences of Iran's modern era, not the ancient period.

Method

The present study is a descriptive, exploratory inquiry. Based on the author's experiences—six years of undergraduate and graduate study in sociology and nearly three decades of teaching courses on social change and political sociology in the Faculty of Social Sciences—it seeks to develop a profound understanding of the issue of social sciences in Iran. This article does not claim to present a methodical, scientific research project; rather, it offers an evaluation based on the author's experiences, which may prove useful for more systematic research.

Findings

Focusing on social sciences at the University of Tehran, this study deems attention to ten key spheres essential for a comprehensive examination of this field in Iran: 1) Social science education at the Islamic Azad University, 2) The performance of social science departments in other major universities nationwide, 3) Research conducted by institutes under the supervision of the Ministry of Science, 4) The record of the University of Tehran's Institute for Social Research (1958-1972), 5) The role of the Iranian Sociological Association, 6) The content of scientific and promotional journals and books, 7) Social science productions in the virtual space, 8) The works of Iranian scholars abroad, 9) The permeation of social science concepts into public discourse,

and 10) The role of six influential figures (Sedighi, Naraqi, Arianpour, Shariati, Tavassoli, and Ghaeni-Rad). In content evaluation, employing Burawoy's model, four types of sociology are analyzed: Academic sociology, despite facing obstacles such as faculty vetting, self-censorship, and political pressures, has sustained itself through a relative freedom in selecting research topics and the continuity of intellectual circles. Policy sociology has been extensive in the form of empirical studies and surveys by state institutions (e.g., national surveys on values and social capital). Critical sociology has emerged in five main currents: Marxist, Revolutionary Islam (Shariati), Reformist (influenced by Soroush, Bashiriyeh, etc.), the Discourse of Resistance (state-affiliated), and the Discourse of Consensus (emphasizing gradual change and justice), in addition to a feminist critical perspective characterized by discursive plurality and new activism. Finally, public sociology, emphasizing public participation, attention to tangible issues, and connection with civil institutions, although more recent and facing challenges such as security constraints and lack of support, continues to endure. Overall, social sciences in Iran, despite structural pressures and limitations, have persisted across academic, policy, critical, and public spheres, maintaining their influence on the public domain.

Conclusion

Over ninety years, social sciences in Iran have experienced significant quantitative growth in the number of faculty, students, and publications. This growth has provided the necessary groundwork for qualitative enhancement. The most important achievements

include: the expansion of academic institutions, increased public "social literacy," the permeation of concepts such as civil society and citizenship rights into public discourse, and the development of qualitative and mixed research methods alongside quantitative ones. Furthermore, secular and critical social sciences have persisted despite political pressures and the official discourse of religious social sciences, playing a significant role in shifting the paradigm of social change from a revolutionary model towards gradual and peaceful reform. However, numerous structural challenges persist: constraints on researching sensitive topics, theoretical fragmentation, weakness in securing research funding, limited access to data, and the emigration of elites. The future of the discipline depends on its ability to integrate global theories with Iran's local conditions, preserve its critical autonomy, and focus on addressing tangible and emerging societal issues (such as cyberspace, the environment, and youth protests). The path of Iranian social sciences, albeit fraught with challenges, has been fruitful and possesses an undeniable capacity for understanding and improving society.

Acknowledgements: This article is an independent scholarly work. The author expresses sincere appreciation to the reviewers and the editorial staff of the journal for their valuable comments and efforts.

Conflict of Interest: According to the author's statement, there is no conflict of interest in this article

اشاراتی «دیگر» به علوم اجتماعی در ایران

حمیدرضا جلائی پور^۱۱. گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Jalaeipour@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	قصد نگارنده در این نوشته این است که در توضیح وضعیت آموزش علوم اجتماعی از ارزیابی «سیاه‌نمایانه» فاصله بگیرد و بدون افتادن در ورطه «سفیدنمایی»، از رشد علوم اجتماعی به‌عنوان دانشی تجربی در یک بازه نودساله به شکل انتقادی دفاع کند. به این معنا که معایب کار کتمان نشود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۱۷	بازه زمانی این بررسی نود سال است. تأسیس دانشگاه تهران و شروع تدریس درس جامعه‌شناسی، ابتدای این دوره و انتهای آن سال ۱۴۰۳ است. در این دوران در سراسر کشور، دانشکده‌های علوم اجتماعی رشد کمی کرده است و گروه‌های علوم اجتماعی در دانشگاه‌های کشور مشغول آموزش این درس هستند. این مطالعه «اکتشافی» است و براساس تجربیات نگارنده (شش سال تحصیل در مقطع لیسانس و فوق‌لیسانس و نزدیک سه دهه تدریس) در دانشکده علوم اجتماعی تنظیم شده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۴/۵	یافته‌ها در دو بخش ۱. فضاها مرتبط با علوم اجتماعی ایران و ۲. ارزیابی محتوای علوم اجتماعی ایران (با اقتباس از تقسیم‌بندی بوراووی) ارائه شده است. علوم اجتماعی در ایران در دو محور اساسی رشد داشته است: رشد نهادهای آکادمیک و گسترش دانش جامعه‌شناسی. آنچه بایسته توجه است این است که جامعه‌شناسی ایران نیازمند تلفیق نظریه‌های جهانی با مفاهیم فرهنگی-تاریخی خاص ایران است. تحولات جدید (مسائلی مانند فضای مجازی، تنوع سبک‌های زندگی، اعتراض جوانان، و تحولات محیط زیستی) نیازمند توجه بیشتر است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۲۶	در مجموع مسیر نودساله جامعه‌شناسی ایران پرچالش، اما پربار بوده است. اگرچه هنوز با موانع ساختاری روبه‌رو است، اما ظرفیت آن برای درک و بهبود جامعه انکارناپذیر است. آینده این رشته به توانایی آن در حفظ استقلال انتقادی، آموزش بهتر این رشته، عبور از تقلید صرف و مشارکت در حل مسائل ملموس جامعه بستگی دارد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۲۵	
کلیدواژه‌ها: جامعه‌شناسی انتقادی، جامعه-شناسی دانشگاهی، جامعه‌شناسی سیاست‌گذار، جامعه‌شناسی مردم‌مدار، علوم اجتماعی	

استناد: جلائی پور، حمیدرضا (۱۴۰۵). اشاراتی «دیگر» به علوم اجتماعی در ایران. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۱(۱): ۱-۱۸.<https://doi.org/10.22059/jirs.2025.392965.1604>

© نویسنده(گان) حق نشر را حفظ می‌کنند.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

DOI: <https://doi.org/10.22059/jirs.2025.392965.1604>

۱. مقدمه و طرح مسئله^۱

یکی از ارزیابی‌های رایج در بررسی وضعیت علوم اجتماعی و رشد کمی آن در ایران این است که اگر به ماهیت «خوداتکا و خودبسنده نهاد علم» توجه کنیم، گسترش علوم اجتماعی در ایران بیشتر پدیده‌ای حکومت ساخته و کمتر علمی است. آموزش علوم اجتماعی بیشتر فرایندی است که عده‌ای از جوانان را به‌جای بیکاربودن وارد دانشگاه می‌کند تا مدرک بگیرند. بخشی از این جوانان جذب بوروکراسی و کارمند دولت می‌شوند و بخشی دوباره به خیل بیکاران می‌پیوندند، اما این بیکاران چون مدرک دانشگاهی دارند، دیگر حاضر به انجام کار یدی نیستند.

در این نوشته قصد بر آن است تا با فاصله‌گرفتن از این ارزیابی «سپاه‌نمایانه»، بدون درافتادن در ورطه «سفیدنمایی»، از رشد علوم اجتماعی و دانش تجربی در یک بازه نودساله دفاع انتقادی شود. به این معنا که عیب‌ها کتمان نشود.

اولین بار در سال ۱۳۱۴ مدرسی آلمانی به نام ویل هاس^۲ درسی به نام «کار علوم اجتماعی» را در دانشسرای عالی (هم‌زمان با تأسیس دانشگاه تهران) تدریس کرد. با تأسیس دانشگاه تهران و دانشکده ادبیات که شاخه تنومند این دانشگاه بود، درس علوم اجتماعی با نام درس «جامعه‌شناسی» ارائه شد. غلامحسین صدیقی (۱۲۸۴-۱۳۷۰) نیز اولین ایرانی‌ای بود که از دانشگاه سوربن فرانسه در رشته جامعه‌شناسی مدرک دکتری گرفت و در سال ۱۳۱۸ به ایران بازگشت. صدیقی ابتدا در دانشسرای عالی و سپس در دانشکده ادبیات ایران مشغول تدریس شد و به کاربرد عبارت «جامعه‌شناسی» به جای «علم‌الاجتماع» تأکید داشت.^۳

در سال ۱۳۲۲ یحیی مهدوی (۱۲۸۷-۱۳۷۹) استاد فلسفه دانشکده ادبیات و مترجم آثار فلسفی، کتابی درباره علم‌الاجتماع تألیف کرد و در تجدید چاپ کتاب، نام آن را *جامعه‌شناسی* گذاشت. وقتی در دانشگاه تهران، درس جامعه‌شناسی استاد ایرانی و منبع آموزشی پیدا کرد، سه واحد تحصیلی اجباری این درس به هر دانشجو ارائه شد. این آموزش به مدت هجده سال در دانشکده ادبیات ادامه داشت. در سال ۱۳۳۶ با تلاش غلامحسین صدیقی، یحیی مهدوی و علی‌اکبر سیاسی^۴ «رشته علوم اجتماعی» در دانشکده ادبیات تأسیس و گروه علوم اجتماعی در این دانشگاه تشکیل شد و تا سال ۱۳۵۱ به مدت پانزده سال، تدریس دروس مختلف این رشته مانند جامعه‌شناسی و جمعیت‌شناسی در آن ادامه داشت. همچنین در سال ۱۳۳۷ با تلاش غلامحسین صدیقی، مؤسسه تحقیقات اجتماعی زیر نظر دانشگاه تهران تأسیس شد که مدیر آن احسان نراقی^۵ بود. این مؤسسه فعال و تأثیرگذار به مدت پانزده سال دو کار را هم‌زمان پیش برد. اول درباره جامعه در حال نوسازی ایران تحقیقات اجتماعی انجام داد و دوم به علاقه‌مندان آموزش و تحصیل، دوره آموزش فوق‌لیسانس جامعه‌شناسی را ارائه کرد.

۱. محتوای این نوشته ابتدا در حلقه دیدگاه نو در نشست سیزدهم دانشگاه ایرانی در سوم بهمن ۱۴۰۳ به آدرس زیر ارائه شد و در این مقاله تکمیل و پیرایش شده است. قابل دسترس در: <https://youtu.be/Sf4QMEwX4TE?si=yP2gc2GMNEHJN9X4>

2. Will Hass

۳. غلامحسین صدیقی (۱۲۸۴-۱۳۷۰) بیشتر تدریس و مدیریت علمی داشت و کمتر می‌نوشت. باین حال از او سه کتاب جنبش‌های دینی/ایرانی در قرن‌های دوم و سوم هجری (ترجمه رساله دکتر با تغییرات)، حکیم نسوی و گزارش سفر هند در دسترس است.

۴. علی‌اکبر سیاسی (۱۲۷۴-۱۳۶۹) روان‌شناس، مؤلف، سیاستمدار، مؤسس و رئیس دانشگاه تهران از سال ۱۳۲۱ تا ۱۳۳۳ بود که چند بار در دولت پهلوی به وزارت رسید. از او کتاب‌های درسی متنوعی در علم روان‌شناسی وجود دارد.

۵. احسان نراقی (۱۳۰۵-۱۳۹۱) لیسانس جامعه‌شناسی خود را در سوئیس گرفت و سپس در دانشگاه سوربن مدرک دکتری اش را اخذ کرد. غیر از مدیریت مؤسسه تحقیقات اجتماعی، مشاور فرهنگی فرح پهلوی شد و اولین ایرانی‌ای بود که به معاونت سازمان یونسکو منصوب شد. نراقی کتاب‌های زیادی نگاشت که دو کتاب او با نام آنچه خود داشت و علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن توجه اهالی علوم اجتماعی را جلب کرد.

در سال ۱۳۵۱ با هم با پیگیری غلامحسین صدیقی و موافقت ریاست دانشگاه تهران، اولین دانشکده علوم اجتماعی ایران در دانشگاه تهران تشکیل شد. این دانشکده از ادغام کادر علمی گروه علوم اجتماعی دانشکده ادبیات، مؤسسه تحقیقات اجتماعی و مؤسسه تعاون تشکیل شده بود. مؤسسه تعاون در سال ۱۳۴۶ در دانشگاه تهران پس از اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۲ به ریاست کاظم ودیعی (روستاشناس برجسته ایرانی) به وجود آمد؛^۱ بنابراین اولین دانشکده مستقل آموزش عالی علوم اجتماعی ایران ابتدا در محل دانشسرای عالی، خارج از محل پردیس مرکزی دانشگاه تهران واقع در میدان بهارستان تأسیس شد.

در سال ۱۳۵۷ این دانشکده سیصد تا چهارصد دانشجو و بیش از بیستوپنج کادر علمی ثابت (و تعداد بیشتری کادر علمی مدعو) داشت که دانشجویان را در چهار گروه آموزشی «جامعه‌شناسی»، «جمعیت‌شناسی»، «مردم‌شناسی» و «تعاون» آموزش می‌دادند. پس از انقلاب این دانشکده رشد بیشتری کرد و از تابستان سال ۱۳۷۱، دانشکده علوم اجتماعی به خیابان جلال آل‌احمد، جنب دانشگاه تربیت مدرس در منطقه‌ای معروف به پل نصر (گیشا) انتقال یافت.

اینک در آغاز سال ۱۳۰۴ این دانشکده بیش از ۱۲۰۰ دانشجو و ۸۰ عضو هیئت علمی ثابت دارد. بیش از نیمی از دانشجویان در مقطع لیسانس و بقیه در مقاطع فوق لیسانس و دکتری مشغول تحصیل هستند. در مقطع لیسانس، گروه‌های علمی جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، برنامه‌ریزی اجتماعی، ارتباطات و جامعه‌پژوهی اسلامی و در مقطع فوق لیسانس تخصص‌های آموزشی متنوع‌تر است و شامل جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، ارتباطات، توسعه شهری، برنامه‌ریزی اجتماعی، اندیشه اجتماعی مسلمین و فلسفه علوم اجتماعی می‌شود. پیش از انقلاب، دانشکده علوم اجتماعی مقطع دکتری نداشت و پس از انقلاب، از دهه هفتاد تحصیل در مقطع دکتری به فعالیت‌های آموزشی افزوده شد و گفته می‌شود که تاکنون سیصد نفر از ایران دکتری جامعه‌شناسی اخذ کرده‌اند.^۲

در این نوشته تمرکز بر توضیح این بازه نودساله و به‌ویژه چهل‌وپنج سال آخر آن است. پیش از تأسیس دانشسرای عالی و دانشگاه تهران (۱۳۱۳) توجه و تأمل (نه مطالعه علمی) به زندگی اجتماعی در ایران وجود داشت. بیشتر آن تأملات در کتاب‌های ادبی و فلسفی بزرگان ایران‌زمین آمده است؛ برای نمونه گفته می‌شود استاد غلامحسین صدیقی در دانشکده علوم اجتماعی درس «اجتماعیات در ادبیات فارسی» داشت و مطالب درخور توجهی درباره این تأملات ارائه می‌داد، اما از سال ۱۳۱۴ به بعد، هم واقعیت‌های اجتماعی با مطالعه علمی-تجربی آموزش داده می‌شد و هم تحقیقات علمی انجام می‌گرفت؛ بنابراین تمرکز این نوشته بر علوم اجتماعی دوران مدرن ایران است، نه دوره قدیم.

۰۲ روش بررسی

مطالعه حاضر توصیفی از نوع اکتشافی است که در آن، براساس تجربیات نگارنده، شش سال تحصیل در مقطع لیسانس و فوق لیسانس در رشته جامعه‌شناسی و نزدیک سه دهه تدریس درس‌های تغییرات اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی در دانشکده علوم اجتماعی، به

۱. کاظم ودیعی (۱۳۰۷) بنیان‌گذار دانشکده محیط‌زیست و وزیر کار در دوره پهلوی بود. او پس از دریافت مدرک لیسانس به فرانسه رفت و کارشناسی ارشد و دکتری خود را از دانشگاه سوربن گرفت. ودیعی پس از برگشت به ایران در دانشگاه تهران و گروه جغرافیا مشغول به کار شد. او را استاد روش تحقیق در جغرافیا و روستاشناسی ایران می‌دانند. با تلاش‌های ودیعی در سال ۱۳۴۰ مؤسسه آموزش و تحقیقات تعاونی و در سال ۱۳۵۱ نیز دانشکده محیط‌زیست دانشگاه تهران تأسیس شد.

۲. البته این تعداد دکتری فقط فارغ‌التحصیل دانشگاه تهران نبودند. دانشگاه‌های دیگر مثل دانشگاه تربیت مدرس نیز در این فرایند نقش داشته‌اند.

درک عمیق مسئله علوم اجتماعی در ایران پرداخته شده است. در این نوشتار ادعا بر ارائه پژوهشی روشمند و علمی نیست، بلکه ارزیابی مبتنی بر تجربیات نگارنده ارائه شده است که شاید برای پژوهش‌های روشمند مفید باشد.

۳. یافته‌ها

با اینکه تمرکز این مطالعه بر علوم اجتماعی در دانشگاه تهران است، در بخش اول این نوشته به ده حوزه‌ای اشاره می‌شود که بدون توجه و مطالعه این حوزه‌ها نمی‌توان به علوم اجتماعی در ایران پرداخت و البته این ده حوزه بی‌ارتباط با فعالیت آموزشی دانشگاه تهران نیست.

۳-۱. فضاهای مرتبط با علوم اجتماعی ایران

وقتی قصد داریم وضعیت علوم اجتماعی ایران را بررسی کنیم، شایسته است حداقل درباره ده فضای زیر مطالعاتی داشته باشیم که فعلاً این مطالعات برای نویسنده، کمتر در دسترس است، اما به عنوان این فضاها اشاره می‌کنم. عبارت «اشاراتی دیگر» در عنوان این نوشته، ناظر به لزوم توجه به همین ده فضا است که در ارزیابی وضعیت علوم اجتماعی در ایران کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد.

۱. توجه به فضای آموزش علوم اجتماعی در دانشگاه آزاد اهمیت دارد. پس از انقلاب و با انقلاب فرهنگی به بخشی از استادان علوم اجتماعی دانشگاه‌های دولتی سخت گرفته شد و آنان در دانشگاه آزاد مشغول تدریس علوم اجتماعی شدند. داوطلبان علاقه‌مند زیادی که امکان ورود به دانشگاه‌های مادر را نداشتند، در دانشگاه آزاد تحصیل کردند؛ برای نمونه محمد قوچانی روزنامه‌نگار ایرانی یا اکبر گنجی روزنامه‌نگار تحقیقی از دانشگاه آزاد فارغ‌التحصیل شدند. دختران و زنان بسیاری نیز در سراسر ایران امکان تحصیل در این دانشگاه را پیدا کردند. وقتی از علوم اجتماعی در ایران صحبت می‌کنیم، نیاز داریم از کیفیت و کمیت این رشته در دانشگاه آزاد مطلع باشیم (به نظر من گسترش سراسری دانشگاه آزاد، بزرگ‌ترین دانشگاه در غرب آسیا، یکی از عوامل نوسازی فرهنگی-اجتماعی شهرهای ایران در چهار دهه گذشته بوده است).

۲. توجه به کارنامه گروه‌های علوم اجتماعی در دانشگاه‌های غیر از دانشگاه تهران مانند دانشگاه علامه طباطبائی، شهید بهشتی، شیراز، فردوسی مشهد، اصفهان، تبریز، اهواز، گیلان، مازندران و همدان ضروری است.

۳. توجه به فضا و محتوای تحقیقات انسانی و اجتماعی که در مؤسسات تحقیقاتی زیر نظر وزارت علوم، تحقیقات و فناوری انجام می‌شود؛ تعداد این مؤسسات کم نیست، اما بعضی از آن‌ها شایسته توجه بیشتر هستند؛ مانند پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی که محققانی مانند محمد مجاهدی در آن مشغول به کار هستند یا پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی که نسل جدید پژوهشگران مثل جبار رحمانی و عباس کاظمی در آن مشغول هستند یا مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور که مرحوم محمدامین قانع‌راد، رئیس پیشین انجمن جامعه‌شناسی ایران کادر علمی آن بود.

۴. توجه به کارنامه مؤسسه تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران از زمان تأسیس ۱۳۳۷ تا زمان ادغام آن در دانشکده علوم اجتماعی در سال ۱۳۵۱ ضرورت دارد. درباره این مؤسسه سه نکته درخور توجه است. اول اینکه این مؤسسه را غلامحسین صدیقی پایه‌گذاری کرد. او باور راسخ داشت که آموزش علوم اجتماعی باید با تحقیق درباره پدیده‌های اجتماعی همراه باشد. به این ترتیب این مؤسسه هم «تحقیقات» میدانی و تجربی انجام می‌داد و هم «آموزش» در سطح فوق‌لیسانس ارائه می‌کرد. باور دیگر صدیقی این بود که هر فارغ‌التحصیلی در رشته‌های دیگر نیز شایسته است یک درس جامعه‌شناسی ایران را بگذراند. محققان گوناگونی در این مؤسسه زیر نظر مؤسس آن و به مدیریت احسان نراقی مشغول به کار شدند که بعدها بیشتر آنان در حوزه عمومی ایران منشأ تأثیر شدند، مانند:

جلال آل احمد، ابوالحسن بنی‌صدر، حسن حبیبی، حبیب‌الله پیمان، پرویز ورجاوند، جمشید بهنام، محمدعلی کردان، غلامحسین ساعدی، جواد صفی‌نژاد، حسین فردوست، عباسقلی خواجه‌نوری، محمود روح‌الامینی، غلامعباس توسلی، فیروز توفیق، شاپور راسخ، احمد اشرف، مرتضی کتبی، باقر ساروخانی، منصور وثوقی و مصطفی ازکیا.

همچنین تحقیقات میدانی و روستایی این مؤسسه قابل توجه بود. به قول منصور وثوقی، استاد جامعه‌شناسی روستایی، این مؤسسه در همان ابتدای کار توانست شصت تحقیق میدانی درباره روستاهای ایران انجام دهد. در انتها صدیقی و نراقی از «مرکز ملی تحقیقات علمی فرانسه»^۱ الهام گرفته بودند و این مؤسسه را تأسیس کردند. محققان برجسته مرکز علمی فرانسه برای حضور در مؤسسه تحقیقات اجتماعی به ایران سفر می‌کردند و تحقیقات این مؤسسه را جدی می‌گرفتند.

۵. توجه به کارنامه علمی و روشنگری انجمن جامعه‌شناسی ایران در چهار دهه گذشته ضرورت دارد. قبل از انقلاب، انجمن جامعه‌شناسی دفتر متمرکزی نداشت و اداره آن بیشتر به عهده شخص صدیقی بود. او بود که در دانشکده اقدامات انجمنی و فوق‌برنامه انجام می‌داد. پس از انقلاب، انجمن جامعه‌شناسی با تلاش‌های استادانی مانند غلامعباس توسلی، محمد عبداللهی، محمدمامین قانع‌راد، سعید معیدفر و حسین سراج‌زاده به مهم‌ترین و فراگیرترین انجمن علمی کشور تبدیل شد. با معیار تولید مجلات علمی، تشکیل ده‌ها گروه علمی و برگزاری نشست‌ها و همایش‌های ملی و تشکیل شعبه‌های انجمن در شهرستان‌ها تقریباً هر ساله انجمن جامعه‌شناسی ایران مقام اول میان سایر انجمن‌های علمی کشور را کسب می‌کند. همچنین در تاریخ چهل‌ساله مدیریت این انجمن، نقش محمدمامین قانع‌راد بی‌بدیل بود. در زمان او انجمن، سازمانی مؤثر در حوزه عمومی ایران شد. در موضوعات مختلف اجتماعی همایش‌های علمی سالانه برگزار می‌شد و پلی میان محققان و مسئولان اجرایی کشور شد. این تجربه کم‌وبیش ادامه دارد.

۶. به محتوای مقالات و نوشته‌های مرتبط با علوم اجتماعی در نشریات ایران باید توجه شود. منظورم نخست ده‌ها نشریه علمی-پژوهشی مانند «نامه علوم اجتماعی» یا مجلات «انجمن جامعه‌شناسی» یا مجله رفاه دانشگاه بهزیستی است. دوم نشریات ترویجی و صفحات اندیشه و علوم اجتماعی روزنامه‌ها است. سوم محتوی کتاب‌هایی است که ناشران علوم انسانی و اجتماعی مانند نشر نی، مرکز و شیرازه انتشار می‌دهند.

۷. به محتوای متن‌های علوم اجتماعی نیز که در فضای مجازی و به‌ویژه در کانال‌های تلگرامی، یوتیوب، اینستاگرام و پادکست‌ها نشر می‌یابد، باید توجه کرد. گفته می‌شود از هر ده ایرانی، شش نفر عضو شبکه اجتماعی تلگرام هستند و بیش از پنج هزار کانال تلگرامی با بیش از پنج هزار عضو وجود دارد. بخشی از مطالب این کانال‌ها محتوای علوم اجتماعی دارد.

۸. توجه به محتوای کتاب‌های استادان علوم اجتماعی ایرانی خارج از کشور که کارهای آن‌ها در ایران ترجمه و خوانده می‌شود؛ مانند بیشتر کتاب‌های پروانده آبراهامیان، علی میرسپاسی، احمد اشرف، آصف بیات، منصور معدل، محمد توکلی طرقي، احمد و محمود صدري، مرحوم روح‌الله رضانی و محی‌الدین مصباحی.

۹. توجه به ریزش مفاهیم علوم اجتماعی به زبان عامه مردم نیز ضروری است. مفاهیمی مانند «دولت رانتی»، «جامعه مدنی»، «جنبش اجتماعی»، «سرمایه اجتماعی»، «اعتماد و مشارکت اجتماعی»، «اصلاحات» و «وفاق». قبل از انقلاب ریزش این مفاهیم به زبان عامه از رادیو، کتاب‌ها، نشریات محدود و به‌ویژه نشریات چپ-مارکسیستی انجام می‌شد، اما پس از انقلاب، ریزش مفاهیم متأثر از جریان اصلی آموزشی دانشگاه‌ها، نشریات علمی و ترویجی و کتاب‌های گوناگون درسی علوم اجتماعی و روزنامه‌ها بوده و هست.

۱۰. در پایان این بخش از نوشته مایلم میان تلاش صدها کادر علمی، به نقش شش شخصیت در نشر علوم اجتماعی ایران در این نود سال بیشتر تأکید کنم. اولین نفر غلامحسین صدیقی است به خاطر نقش «نهادی» که هشتاد سال پیش داشت و نهاد علوم اجتماعی و مؤسسه تحقیقاتی را تأسیس کرد. او در گزینش‌هایش جدی و شایسته‌سالار بود. دومین نفر احسان نراقی است؛ زیرا در دو دهه (دهه سی و چهل) موفق شد محققان از نحله‌های گوناگون فکری را در یک مؤسسه جمع کند و از تحقیقات آن‌ها دفاع کند. وقتی هم آن محققان گرفتار سازمان امنیت شاه (ساواک) می‌شدند از آن‌ها دفاع می‌کرد و آن‌ها را با بورس تحصیلی برای دکتری به خارج اعزام می‌کرد. سومین نفر امیرحسین آریان‌پور بود که علم جامعه‌شناسی را در دهه چهل و پنجاه میان نخبگان عرفی و چپ رواج داد. چهارمین نفر علی شریعتی بود که در دوره نشر افکارش (از سال ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۴) نام و اهمیت علم جامعه‌شناسی را میان دانشجویان مذهبی رواج داد.

نفر پنجم غلامعباس توسلی، استاد جامعه‌شناسی دانشگاه تهران بود. او در کوران و بحران اولین موج انقلاب فرهنگی (۱۳۵۹-۱۳۶۲) که رشته جامعه‌شناسی رشته‌ای سکولار و از دین جدا تلقی شد و زیر ضربه قرار گرفت، با قدرت از آموزش و تداوم این رشته دفاع کرد. نفر ششم نیز محمدامین قانع‌راد، رئیس انجمن جامعه‌شناسی ایران، بود که این نهاد مدنی را به نهادی مؤثر در حوزه عمومی و حائل میان حکومت و جامعه تبدیل کرد.

به یاد دارم در دهه هشتاد که به دانشگاه‌های کشور بیشتر سفر می‌کردم، ضمن شرکت در نشست‌های دانشگاهی یکی از سؤالاتی که از همکاران جامعه‌شناسم پرسیده می‌شد این بود که چه کسی در دوره دانشجویی مشوق شما به انتخاب رشته جامعه‌شناسی بود. اغلب پاسخ می‌دادند آریان‌پور یا شریعتی یا هردو.

۲-۳. ارزیابی محتوای علوم اجتماعی ایران

در این بخش برای ارزیابی وضعیت و محتوای علوم اجتماعی در ایران از تقسیم‌بندی مایکل بوراووی (۲۰۲۱؛ ۱۳۹۷) استفاده شده است. از نظر او ما چهار نوع جامعه‌شناسی داریم: «جامعه‌شناسی دانشگاهی یا حرفه‌ای»، «جامعه‌شناسی کاربردی یا سیاست‌گذار»، «جامعه‌شناسی انتقادی» و «جامعه‌شناسی مردم‌مدار». از دریچه این چهار بخش وضعیت علوم اجتماعی در ایران بررسی خواهد شد.

۱-۲-۳. جامعه‌شناسی آکادمیک یا حرفه‌ای: منظور از جامعه‌شناسی آکادمیک، نهاد خودبسنده علم جامعه‌شناسی است. منظور از نهاد جامعه‌شناسی، محیط، معیارها و ارزش‌هایی است که عالمان این رشته به وسیله آن جامعه و پدیده‌های اجتماعی را مطالعه می‌کنند. هدف این محققان رسیدن به حقیقت است و از قدرت سیاسی، اقتصادی، مذهبی و رسانه‌ای خط نمی‌گیرند. منتقدان معمولاً می‌گویند به این معنا جامعه‌شناسی آکادمیک و حرفه‌ای در ایران شکل نگرفته و نهاد جامعه‌شناسی ایران بخشی از بوروکراسی دولتی است و نباید فریب رشد کمی علوم اجتماعی در دهه‌های اخیر را خورد. گفته می‌شود دارالفنون، مدرسه‌ها و دانشسراهای بعدی و به‌ویژه دانشگاه تهران به‌عنوان نهادهای مدرن، همگی نهادهای وارداتی و حکومت‌ساخته بودند. همچنین گفته می‌شود چون در جامعه

۱. مایکل بوراووی (۱۹۴۷-۲۰۲۵) جامعه‌شناس مردم‌گرای انگلیسی‌تبار که یک دوره رئیس انجمن بین‌المللی جامعه‌شناسان (۲۰۰۶-۲۰۱۰) بود. او در جامعه‌شناسی ادامه‌دهنده سبک جامعه‌شناسی انتقادی سی‌رایت میلز است. بوراووی در تقسیم‌بندی چهارگانه‌اش از جامعه‌شناسی، از جامعه‌شناسی مردم‌مدار برای آسیب‌شناسی جامعه‌شناسی آکادمیک و کاربردی استفاده می‌کند. البته بوراووی معیار نهایی هر چهار نوع جامعه‌شناسی را پذیرش سیادت جامعه‌شناسی آکادمیک می‌داند. در ایران دو کتاب بوراووی به نام‌های *جامعه‌شناسی مردم‌مدار در کارزار عمل* و *مارکسیسم جامعه‌شناسانه* به فارسی ترجمه شده است. من در ارزیابی وضعیت علوم اجتماعی فقط از تقسیم‌بندی چهارگانه بوراووی استفاده کردم، ولی وارد چالش با ابعاد نظری سخن او نمی‌شوم.

نهادهای توسعه سیاسی مثل حکومت قانون، احزاب سیاسی، سمن‌ها و انتخابات آزاد و منصفانه ضعیف بود، فضای دانشگاه سیاسی شد و به فضای علمی آکادمیک ضربه زد.

ارزیابی فوق‌بی‌ربط نیست. معتقدم این نهاد آکادمیک آسیب‌های دیگری هم دارد. مانند سازمان «گزینش ابتدایی استادان» که سبب می‌شود گروه‌های علمی دانشگاه از جذب بعضی نخبگان سرآمد محروم شوند. این محدودیت به نهاد علم ضربه می‌زند؛ زیرا این نهاد به نخبگان نیاز دارد. مورد دیگر حراست دانشگاه است که موجب می‌شود استادان دچار خودسانسوری شوند و این نگرانی‌ها مانع بحث‌های آزاد است. جذب تعداد زیاد دانشجوی تحصیلات تکمیلی در دوره‌های شبانه و پردیس‌های وابسته (همان بحث تجاری‌شدن) به کیفیت نهاد دانشگاه ضربه می‌زند. بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌های کنترلی شورای انقلاب فرهنگی نیز اثر منفی بر فضای آکادمی دارد.

با وجود موانع یادشده باز به‌طور نسبی می‌توان از وجود نهاد آکادمیک در دانشگاه سخن گفت. زمینه‌هایی که نشان می‌دهد فضای آکادمیک همچنان به حیات خود ادامه می‌دهد، عبارت است از: اولاً دانشجویان موضوع پایان‌نامه‌هایشان را در دوره فوق‌لیسانس و رساله‌هایشان را در دوره دکتری در محیطی آزاد انتخاب می‌کنند و این انتخاب‌ها بنا به دستور نیست. بحث درباره تصویب این موضوعات در گروه‌های علمی دانشگاه و بحث‌ها در جلسات دفاع پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها آزاد است و در عمل فشار حاملان دستورات شورای انقلاب فرهنگی مسموم نیست.^۱ دوم اینکه با وجود موانع مذکور در جاهایی که استادان فرهیخته و حقیقت‌جو در آکادمی آموزش دادند و دانشجو پروراندند، عملاً فضای آکادمیک شکل گرفته است؛ برای مثال در دهه هفتاد شاهد محافل فکری عبدالکریم سروش در زمینه آموزش فلسفه علم‌الاجتماع، جواد طباطبایی در حوزه آموزش اندیشه‌های سیاسی، حسین بشیریه در بحث آموزش جامعه‌شناسی سیاسی یا یوسف ابازی در حوزه آموزش جامعه‌شناسی انتقادی بودیم.

حتی با وجود فشارهای بیرونی به گروه‌های دانشگاهی در دو دهه اخیر، همچنان فضاهای آکادمیک در شاخه‌های جامعه‌شناسی شهری، زندگی روزمره، خانواده، جنبش‌های اجتماعی و... ادامه دارد. در چهل‌وپنج سال گذشته حداقل سه فشار محدودکننده به نهاد علمی جامعه‌شناسی وارد شد، اما حیات علمی در این رشته کاملاً از بین نرفت. اولین فشار پیامد انقلاب فرهنگی در سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۲ بود که در آن، برخی استادان اخراج شدند و گزینش‌ها سخت‌تر شد. در دوره انقلاب فرهنگی غلامعباس توسلی، استاد جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، نقش مؤثری در دفاع از گروه و علم جامعه‌شناسی در دانشگاه تهران داشت. در آن زمان محفل آیت‌الله مصباح در قم تأکید داشت جامعه‌شناسی علمی سکولار، دین‌گریز و غربی است. دومین فشار در دوره اصلاحات اعمال شد و نیروهای امنیتی به حاکمیت القا کردند که فضای فکری یکی از علل وقوع جنبش اصلاحات بوده است؛ بنابراین فشارها به دانشکده علوم اجتماعی و علوم سیاسی به‌عنوان کانون این علت فکری زیاد شد. فشار سوم پس از جنبش سبز سال ۱۳۸۸ رخ داد. حاکمیت می‌خواست بداند سه میلیون معترضی که در خیابان شعار «رأی من کو» دادند، از کجا آمده بودند و امنیتی‌ها پاسخ دادند بیشتر آن‌ها جوانان و زنانی بودند که در دانشگاه‌ها و به‌ویژه در دانشگاه آزاد علوم انسانی و اجتماعی خوانده و از راه به در شده‌اند. پس از این رخداد، فشار حاکمیت با دستورات و آیین‌نامه‌های شورای انقلاب فرهنگی به علوم اجتماعی زیاد شد. دانشگاه آزاد از مدیریت هاشمی

۱. ادعای اینکه به‌رغم فشارها و محدودیت همچنان امکان مطالعات آکادمیک در دانشگاه وجود دارد، خود نیازمند راستی‌آزمایی و پژوهش مستقل است. من در اینجا به یک نمونه اشاره می‌کنم. در بیست‌وپنج سال گذشته با راهنمایی یا مشاوره این‌جانب بیش از یکصد و سی پایان‌نامه یا رساله در دانشکده دفاع شده است. تمام موضوعات این پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها با انتخاب آزاد خود دانشجویان و بحث با استادان راهنما و داوری‌های مستقل استادان انجام شده است.

رفسنجانی و عبدالله جاسبی محروم و گروه‌های علوم اجتماعی اسلامی تقویت شد. بیشتر اعضای قدیمی دانشگاه آزاد هم از تدریس محروم شدند. اراده شد پنج هزار کادر جوان مدرک‌نگرفته اما مکتبی در گروه‌های علمی دانشگاه آزاد استخدام شوند (که در عمل ظاهراً ناکام ماند). این فشارها بود و کم‌وبیش همچنان هست، اما حیات علمی از نفس نیفتاد.

۳-۲-۲. جامعه‌شناسی سیاست‌گذار یا کاربردی: جامعه‌شناسی کاربردی به آن دسته از مطالعات اجتماعی گفته می‌شود که هدف مطالعه را کارفرما (دولت یا بخش خصوصی) مشخص می‌کند و محقق تلاش می‌کند برای موضوعی که کارفرما تعیین کرده، راهکارهایی با توصیف و تبیین پیدا کند. به بیان دیگر این مطالعات فقط به اهداف و آرزوهای کارفرما مرتبط نیست، بلکه نسبت هدف با «واقعیت»، موضوع است. ارزیابی من درباره این بخش از مطالعات اجتماعی این است که تعداد زیادی از فارغ‌التحصیلان دانشکده در وزارتخانه‌ها، دبیرستان‌ها، مرکز آمار، بانک مرکزی، رسانه‌ها، روابط عمومی‌ها و شرکت‌ها حاملان این نوع مطالعات هستند. عمده این مطالعات تجربی است؛ یعنی محقق مشاهده یا مصاحبه کرده یا شمرده یا به اسناد ثانوی مراجعه کرده است. این رویه گام مؤثری در مطالعات تجربی (نه ذهنی یا رؤیایی) پدیده‌های اجتماعی است و شایسته نیست این مطالعات را فقط به حق‌التحقیق یا ابزاری برای تسلط حکومت بر جامعه تقلیل داد.

در دهه‌های پیش این نوع مطالعات زیاد بود و ابعاد نمایشی و آرشیوی هم داشت و با طبقه‌بندی و انجام پژوهش درباره این مطالعات می‌توان حرف درخوری زد. با این‌همه در اینجا فقط به شش نوع از مطالعات تجربی که در حوزه عمومی ایران مؤثر بوده و هست اشاره می‌کنم. اول رواج پیمایش‌ها یا نظرسنجی‌ها در مؤسساتی مانند صداوسیما، وزارت ارشاد، ایسپا، خرد، مؤسسه تحقیقات اجتماعی. در دو دهه اخیر دستگاه‌های دولتی، احزاب و شرکت‌های اقتصادی توجهشان به نظرسنجی‌ها بیشتر شده است. دوم انجام چهار موج پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان که وزارت کشور انجام داده است.^۱

سوم، مطالعه وزارت کشور با نام «سنجش و تبیین سرمایه اجتماعی» در سال‌های ۱۳۸۳، ۱۳۹۴ و ۱۳۹۷ بود. این وزارتخانه در سال ۱۳۹۶ «وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» را مطالعه کرد.^۲ نتایج این مطالعات در چند جلسه با حضور رهبری و سران سه قوه نیز ارائه شد و به تأسیس «سازمان امور اجتماعی» در وزارت کشور در سال ۱۳۹۶ انجامید. وظیفه این سازمان «رصد و دیدبانی وضعیت اجتماعی، ارتقای سلامت، سرمایه، رضایت، نشاط و عدالت اجتماعی، نظم و احساس امنیت، پیشگیری، مدیریت، کنترل، کاهش و حذف معضلات و آسیب‌های اجتماعی» بود. چهارم، اشاره به تحقیقاتی که زیر نظر احمد میدری در وزارت کار درباره افزایش فقر در دهه نود انجام گرفت و چهار دهک ضعیف جامعه شناسایی شدند.^۳ پنجم، مطالعات علی‌اصغر سعیدی، جامعه‌شناس

۱. برای نمونه در نیمه دوم دهه هفتاد، مؤسسه خصوصی نظرسنجی «آینده» که با مسئولیت پیمایشگران حرفه‌ای مانند حسین قاضیان، عباس عبدی و محسن گودرزی تأسیس شد و به طور مرتب نظرسنجی انجام می‌داد، به دستور قاضی مرتضوی به همراه ده‌ها روزنامه تعطیل شد. همچنین در پیمایش‌های ملی ارزش‌ها و نگرش‌های وزارت ارشاد عبدالعلی رضایی و حسین سراج‌زاده، رئیس پیشین انجمن جامعه‌شناسی ایران و دیگران مدیریت این طرح‌ها را پیگیری می‌کردند. در مؤسسه نظرسنجی ایسپا، پیمایشگران حرفه‌ای به‌ویژه ربیعی بهابادی نظرسنجی‌هایی با خطای کم انجام می‌دادند. البته در دولت محروم رئیسی فعالیت این مؤسسه با اختلالاتی روبه‌رو شد.

۲. این مطالعات گروهی بود و زیر نظر غلامرضا غفاری و محمدرضا جوادی یگانه، دو عضو هیئت علمی گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، و دیگران انجام شد.

۳. این مطالعات در سال ۱۴۰۲ نشر عمومی یافت و نشان داد جمعیت دوازده و نیم میلیونی فقیر ایران در سال ۱۳۹۰ به بیست و سه میلیون در سال ۱۳۹۹ رسیده است. در بحران کرونا که شش موج از اسفند ۱۳۹۸ تا بهار ۱۴۰۱ داشت و همراه با شرایط تحریمی و رکود اقتصادی بود، دولت روحانی توانست

اقتصادی، دربارهٔ تجار و صاحبان صنایع موفق دههٔ چهل و پنجاه که در پنج کتاب نشر یافت. ششم مطالعات اجتماعی مؤسسهٔ رحمان بود؛ مانند دو سری گزارش وضعیت اجتماعی ایران که در سه جلد کتاب ارائه شد^۱ و همچنین گزارش وضعیت افسار آسب‌پذیر و آسب‌دیدگان اجتماعی و در جستجوی اعتماد اجتماعی در ایران.

۳-۲-۳. جامعه‌شناسی انتقادی: یکی از بخش‌های تأثیرگذار جامعه‌شناسی، جامعه‌شناسی انتقادی است. میان شخصیت‌های کلاسیک رشتهٔ جامعه‌شناسی، کارل مارکس با نوشته‌هایش مشوق این سنت بود. این سنت در قرن بیستم در قالب مکتب فرانکفورت در اروپا و از طریق سی رایت میلز در آمریکا ادامه پیدا کرد. در دهه‌های اخیر، جامعه‌شناسان متأخر مثل یورگن هابرماس، پی‌یر بوردیو، آنتونی گیدنز، اولریش بک و دیگران همین سنت را ادامه دادند. در رویکرد انتقادی، متفکر فقط دغدغهٔ عینیت و کسب معرفت صحیح را ندارد (همان گرایشی که در جامعه‌شناسی آکادمیک قوی است)، بلکه محقق در بررسی وضعیت عمومی جامعه به ارزش‌های پایهٔ بشری مثل آزادی، عدالت، برادری-خواهری نیز التزام دارد. نگاه انتقادی معمولاً آگاهی عمومی را در مورد نابرابری‌ها و تبعیض‌های جامعه بالا می‌برد و حتی ممکن است به کنش‌های جمعی مانند انقلاب‌ها و جنبش‌های اجتماعی یا تغییر سیاست‌های حکومت دامن بزند. به‌موازات آموزش و رشد رشتهٔ جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی در ایران طی نود سال گذشته، در حوزهٔ عمومی ایران نیز شاهد رشد نگاه‌های انتقادی آگاهی‌بخش و کنش‌آفرین بوده‌ایم. من در اینجا به‌طور اجمالی به پنج جریان انتقادی که به‌تدریج از دههٔ ۱۳۱۰ به بعد در جامعه نشر یافتند، اشاره می‌کنم.

جریان اول نگاه انتقادی با گرایش مارکسیستی بود که بر نقد روابط سرمایه‌دارانه، فاصله و منازعهٔ طبقاتی در جامعه تمرکز داشت. در این نگاه دولت در خدمت رشد «سرمایه‌داری وابسته» است. جریان چپ انتقادی از الگوی راه رشد غیرسرمایه‌داری (مبتنی بر تجربهٔ کشور اتحاد جماهیر شوروی) دفاع می‌کرد^۲ و مخالف انگارهٔ توسعهٔ آمرانه‌ای بود که دولت‌های پهلوی به‌وسیلهٔ نخبگان از بالا بر جامعه اعمال می‌کردند، زیرا باعث توسعه وابسته می‌شد و ایران را به قمر مراکز اصلی سرمایه‌داری در غرب تبدیل می‌کرد. پس از انقلاب و پس از جنگ نگاه انتقادی چپ متأثر از چپ فرهنگی اروپا (مانند اندیشمندان مکتب فرانکفورت) بود. در این نگاه جامعهٔ ایران حتی پس از انقلاب زیر سلطهٔ نئولیبرالیسم اقتصادی قرار گرفته بود.^۳

براساس این مطالعات به چهار دهک جامعه یارانهٔ ویژه تخصیص دهد و به این قشر در آن شرایط حساس کمک کند. این یارانه‌های ویژه پس از کرونا هم ادامه پیدا کرد.

۱. فاطمه جواهری، عضو گروه جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی، از مدیران علمی فعال در تمهید کتاب گزارش وضعیت اجتماعی ایران بوده است. او نویسندهٔ کتاب تحلیلی نقادانه از پیمایش‌های ملی در ایران نیز هست.

۲. جریان انتقادی در دههٔ بیست خود را در قالب جنبش سوسیالیستی-کارگری (اگرچه در آن زمان تعداد کارگران صنعتی زیاد هم نبودند) به رهبری حزب توده نشان داد. پس از شکست نهضت ملی مصدق و کودتای ۲۸ مرداد چپ توده‌ای به‌شدت سرکوب شد و بخشی از حاملان آن به بلوک شرق مهاجرت کردند. بخشی از جریان چپ در دههٔ چهل و پنجاه راه‌هایی ایران را جنبش چریکی (نبرد مسلحانه یعنی هم استراتژی و هم تاکتیک) دیدند. سازمان چریکی فدائیان خلق رهرو این راه بودند. ساواک در نیمهٔ دوم دههٔ پنجاه این جریان را سرکوب کرد. علیرضا مرادی جریان انتقادی مارکسیستی در ایران را در کتاب مارکسیسم و علوم اجتماعی در ایران بررسی کرده است.

۳. برای نمونه یوسف ابادری، عضو بازنشستهٔ گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، در نگاه انتقادی‌اش جامعهٔ ایران را گرفتار دام «نئولیبرالیسم ناکام» می‌داند. ابادری معتقد است اجرای سیاست‌های نئولیبرالی در ایران به گسترش عدالت اجتماعی و گسترش آزادی‌های مدنی کمکی نکرد. او خواهان بازگشت به آموزه‌هایی است که در آن، دولت در تضمین رفاه عمومی و حفظ کرامت انسانی نقش فعال‌تری دارد. از نظر او اجرای سیاست‌های نئولیبرالیسم به فردگرایی افراطی و مصرف‌زدگی دامن زده و اخلاق و همبستگی اجتماعی را فرسوده است. در این زمینه متفکرانی مانند تئودور آدورنو، آنتونیو گرامشی، نوربرت الیاس و

جریان دوم با لنز اسلام انقلابی به جامعه ایران نگاه انتقادی داشت. البته مجموعه کارهای علی شریعتی به اسلام انقلابی خلاصه نمی‌شود، اما در دههٔ چهل و پنجاه تحلیل جامعه براساس «ایدئولوژی انقلابی» رواج یافته بود؛ زیرا انگارهٔ توسعهٔ آمرانه متأثر از جامعه‌شناسی نظم‌گرای دانشگاهی وابسته به طبقات حاکم یا بورژواها تلقی می‌شد. در اندیشهٔ انتقادی-انقلابی، ایدئولوژی مجموعه آگاهی آزادی‌بخشی تلقی می‌شد که می‌تواند جامعه را از وضع موجود نابرابرش به وضعیتی برابر و عادلانه تغییر دهد. در دههٔ چهل، ایدئولوژی انقلابی افرادی مثل چگوارا آگاهی راستین و رهایی‌بخش تلقی می‌شد. در چنین بستری سخن شریعتی این بود که اگر جوان مسلمان آگاهی انتقادی، راستین و انقلابی از تشیع داشته باشد، ایران گرفتار در تشیع راکد صفوی به ایران آگاه، آزاد و پویا یا تشیع علوی تبدیل می‌شود. در این تشیع هر سرزمین می‌تواند کربلا باشد و هر روز می‌تواند عاشورا باشد. در چنین صحنه‌ای کنشگران راه آزادی جامعه از بی‌عدالتی یا مانند امام حسین شهید می‌شوند یا همچون زینب، خواهر امام حسین، پیام‌رسان خون شهید به مردم می‌شوند، و گرنه یزیدی و عامل بقای بی‌عدالتی‌ها هستند.

به بیان دیگر، شریعتی جامعهٔ ایران را گرفتار در بحران هویت، سنن خموده‌کننده و «مدرنیتهٔ وارداتی» و تحمیلی می‌دانست. راه‌حل او احیای اسلام رهایی‌بخش بود؛ اسلامی که هم‌زمان بر عدالت اجتماعی، آزادی و مبارزه با نفوذ خارجی یا استعمار تأکید می‌کرد. او با ترکیب دانش اجتماعی مدرن و سنتی^۱ تلاش می‌کرد از دین اسلام ایدئولوژی یا گفتمانی استخراج کند که هم پاسخگوی نیاز جوانان تحصیل‌کرده باشد و هم در مقابل ایدئولوژی‌های رقیب مثل مارکسیسم انقلابی یا علم مبارزهٔ سازمان مسلحانهٔ فداییان خلق و سازمان مسلح مجاهدین خلق و شبه‌مدرنیسم پهلوی مقاومت کند. همان زمان مرتضی مطهری و بعدها کسانی مثل عبدالکریم سروش تفسیر شریعتی از اسلام را نقد کردند. با این همه بیشتر تحلیلگرانی که انقلاب ۱۳۵۷ را تبیین کرده‌اند، یکی از علل آن را ظهور اسلام انقلابی می‌دانند که شریعتی معرفی کرد.^۲

زیگموند باومن الهام‌بخش ابادری بوده‌اند. در دههٔ هشتاد و نود، مطالعات فرهنگی هم در فضای عمومی مورد توجه قرار گرفت که با فضای انتقادی چپ فرهنگی هم‌پوشانی داشت که توصیف آن از حوصلهٔ این نوشته بیرون است.

۱. به نظر می‌رسد علی شریعتی در ارزیابی‌های خود از دانش‌های تاریخ، جامعه‌شناسی، فلسفه و الهیات بهره می‌برد و مفاهیم مدرن و سنتی را ترکیب می‌کرد؛ برای مثال با اثرپذیری از اگزیستانسیالیسم، جامعه‌شناسی دین و نقد سرمایه‌داری، سنت‌های اسلامی را بازاندیشی می‌کرد. او کمتر تحت تأثیر روش‌های کمی برای ارزیابی گزاره‌هایش بود و بیشتر متأثر از روش دیالکتیکی به تحلیل تعارضات و شکاف‌های طبقاتی می‌پرداخت. او دین اسلام را فردی نمی‌دانست، بلکه آن را نظامی فکری یا ایدئولوژیک می‌پنداشت که می‌تواند جامعه را از انحطاط نجات دهد. فیلسوفانی مانند ژان پل سارتر، فردریک نیچه، کارل مارکس، فرانتس فانون و روشنفکرانی نظیر احمد فردید و جلال آل احمد بر او اثر داشتند. در درک اوضاع ایران اندیشمندانی مانند جمال‌الدین اسدآبادی، محمد اقبال لاهوری، عبدالحسین زرین کوب و دیگران بر او اثر گذاشته بودند. او در سخنرانی‌ها و کتاب‌هایش معتقد بود ایران دچار دو نوع استعمار است: «استعمار قدیم» یا سلطهٔ خرافات که مانع پیشرفت جامعه می‌شود؛ «استعمار جدید» یا «استعمار جدید» که از سلطهٔ فرهنگ مصرفی غرب و نظام سرمایه‌داری ناشی می‌شود و مخرب هویت ایرانی-اسلامی ایرانیان است. او این وضعیت را «ازخودبیگانگی فرهنگی ایرانیان» می‌دانست. شریعتی منتقد روحانیت سنتی بود؛ زیرا معتقد بود آنان اسلام را به عبادات فردی تقلیل داده‌اند و به ظلم و بی‌عدالتی اجتماعی توجه کمی دارند. او بر «بازگشت به خویشتن» و احیای هویت اصیل شیعی-ایرانی تأکید داشت. البته نه از طریق «تقلید»، بلکه عدالت خواهی امام علی (ع) و امام حسن (ع) را با آزادی خواهی و برابری خواهی مدرن ترکیب می‌کرد. او برای روشنفکران نقش آگاهی‌بخشی و رهایی‌بخشی قائل بود تا با زبانی مدرن اسلام را به گونه‌ای تفسیر کنند که پاسخگوی نیاز جامعهٔ جدید باشد و در مقابل ایدئولوژی‌هایی مثل مارکسیسم و لیبرالیسم قرار گیرد.

۲. تأکید می‌کنم بی‌انصافی علمی است که مجموعه کارهای تاریخی، اجتماعی و دین‌شناسانهٔ شریعتی را به معرفی «اسلام انقلابی» تقلیل دهیم. علی رهنما یکی از محققانی است که اندیشه‌های شریعتی را همه‌جانبه ریشه‌یابی و بررسی کرده است و می‌توان به آثار او مراجعه کرد.

جریان سوم انتقادی دیگر به جامعه-حکومت ایران، گفتمان «اصلاح‌طلبی» دهه هفتاد و هشتاد بود. پس از پایان جنگ عراق و ایران (۱۳۵۹-۱۳۶۷) اولویت اصلی دولت و جامعه بازسازی ویرانی‌های به‌جامانده از جنگ بود. ادبیات توسعه هم در این دوران رونق گرفت تا جایی که حتی یکی از گفتمان‌های مسلط شد. پس از دو دولت هاشمی رفسنجانی (دولت سازندگی)، به‌تدریج نقد توسعه نامتوازن و اقتصادمحور رواج یافت و ادبیات توسعه سیاسی و اصلاحات گفتمانی جدی در حوزه عمومی شد.

چهار منبع این گفتمان عبارت بود از: ۱. نظریه «قبض و بسط تئوریک شریعت» عبدالکریم سروش که تفسیر عقلانی و پویای شریعت را میان نیروهای سابقاً انقلابی باز کرد؛ ۲. درس‌های جامعه‌شناسی سیاسی و اندیشه سیاسی حسین بشیریه، استاد دانشگاه تهران که بر نقش و اهمیت جامعه مدنی تأکید داشت؛ ۳. سخنان و مکتوبات مصطفی ملکیان که به‌جای انقلابی‌گری بر «عقلانیت و معنویت» یا بر ضرورت عقل‌گرایی و اخلاق در سیاست تأکید داشت؛ ۴. منبع چهارم سخنان و مکتوبات محمد مجتهد شبستری، استاد دانشکده الهیات دانشگاه تهران بود. او با بازخوانی فقه شیعی از اهمیت حقوق بشر عرفی دفاع عقلانی می‌کرد. گفتمان توسعه سیاسی و اصلاحات بر حاکمیت قانون، تکثر سیاسی، آزادی احزاب و مطبوعات، مشارکت سیاسی شهروندان، کاهش انحصار قدرت، عبور از ایدئولوژی انقلابی، انتخابات رقابتی و تقویت جامعه مدنی (تقویت اصناف، انجمن‌های علمی و دانشجویی و سازمان‌های مردم‌نهاد) تأکید می‌کرد.^۱

اندیشه انتقادی مبتنی بر توسعه سیاسی خود را در جنبش اصلاحات و دولت اصلاح‌طلب خاتمی (۱۳۷۶-۱۳۸۴) بروز داد. با اینکه حاملان گفتمان اصلاحات سرکوب و کنترل شدند، اما توانستند مفاهیمی مانند قانون‌گرایی، خشونت‌پرهیزی، انتخابات سالم، نقد قدرت و حقوق بشر را در حوزه عمومی رواج دهند.

چهارم، گفتمان انتقادی مقاومت؛ پس از یازده سپتامبر ۲۰۰۱ رئیس‌جمهور وقت آمریکا، بوش پسر، ایران را محور شرارت نامید، به افغانستان و عراق حمله زمینی کرد و رژیم‌های این دو کشور را سرنگون کرد. آمریکا از دموکراسی برای خاورمیانه جدید می‌گفت. سپس در منطقه میان کشورهای عربی در تونس، مصر، لیبی و... انقلاب‌های بهار عربی به راه افتاد. به‌تدریج پس از این رخدادها گفتمانی حکومتی و البته انتقادی علیه «نظم جهانی» و «توسعه به سبک غربی» در ایران به نام «گفتمان مقاومت» به راه افتاد. ویژگی گفتمان مقاومت که دائم از تمام شبکه‌های صداوسیما، نهادهای فرهنگی حکومتی، سازمان‌های تبلیغی سپاه پاسداران و سازمان بسیج و مراسم سراسری مذهبی تبلیغ می‌شد، عبارت بود از ضدیت با استکبار جهانی و غربی، تأکید بر هویت اسلامی-ایرانی، عدالت‌خواهی و مخالفت با توسعه نئولیبرال، امنیت‌محوری و مقاومت مقابل جنگ‌طلبی اسرائیل-آمریکا، ارائه روایت‌های تاریخی و خبری از مظلومیت و مقاومت جمعیت‌های شیعه و مسلمان منطقه، دفاع از خالص‌گرایی در بروکراسی و دانشگاه‌های ایران، مخالفت با میان‌روها و عقلائی کشور (اعم از اصول‌گرا، اصلاح‌طلب، اعتدال‌گرا، مستقلان و دگراندیشان) و تأکید بر وفاداری بی‌قیدوشرط به رهبری نظام و اصول استکبارستیز انقلاب.

افراد، سازمان‌ها و گروه‌هایی که از گفتمان مقاومت دفاع می‌کردند عبارت بودند از: رهبری نظام، محمدتقی مصباح یزدی، محمود احمدی‌نژاد در دور اول ریاست‌جمهوری‌اش، ابراهیم رئیسی به‌عنوان نماد اصول‌گرایی خالص‌گرا و شهید قاسم سلیمانی فرمانده پیشین

۱. گفتمان انتقادی اصلاحات از نظریه حوزه عمومی و کنش ارتباطی یورگن هابرماس آلمانی و از نظریه راه سوم و ساخت‌یابی (تعامل کنش و ساختار) آنتونی گیدنز انگلیسی نیز تأثیر گرفته بود. همچنین از نظریه تقدم دموکراسی بر فلسفه و نسبی‌گرایی فرهنگی ریچارد رورتنی آمریکایی نیز متأثر بود.

نیروی سپاه قدس به‌عنوان نماد مقاومت منطقه‌ای. نهادهای نظامی-امنیتی (به‌ویژه نیروی قدس و بسیج) و جامعه روحانیت مبارز و جامعه مدرسین قم و بخشی از مراجع قم از سازمان‌ها و گروه‌های مهم نیز حامی گفتمان مقاومت هستند. از نظر حامیان این گفتمان، «مقاومت» در شرایط تهدید و تحریم در ایران «همبستگی» به‌وجود می‌آورد و از طریق شبکه مقاومت، نفوذ منطقه‌ای ایران را تثبیت می‌کند. منتقدان گفتمان حکومتی مقاومت معتقدند این گفتمان شکاف‌های اجتماعی در جامعه را با سرکوب منتقدان و ایجاد محدودیت برای آزادی‌های مدنی تشدید می‌کند و مانع توسعه کشور و تحقق اهداف سند بیست‌ساله توسعه کشور است؛ زیرا تحریم‌های بین‌المللی علیه ایران را تشدید می‌کند و از ایجاد سیاست خارجی متوازن و مبتنی بر مصالح ملی جلوگیری می‌کند.^۱

نکته مهم این است که جریان اصلی علوم اجتماعی در ایران حامل و حامی گفتمان مقاومت نبوده است. این گفتمان اگرچه در میان بخشی از مردم پایگاه دارد، اما در واقع این گفتمان از سوی امکانات حکومت تقویت می‌شود و تعدادی از حاملان علوم اجتماعی اسلامی حامی گفتمان انتقادی «مقاومت» هستند.

نگرش انتقادی پنجم «گفتمان وفاق» است که از سال ۱۴۰۳ به بعد در حوزه عمومی ایران مطرح شد. افرادی که به تقویت گفتمان انتقادی وفاق کمک کردند، عبارت بودند از: ۱. شاگردان و مترجمان آثار داگلاس نورث، منتقد الگوهای رایج توسعه که از ادبیات او الهام گرفتند. جعفر خیرخواهان و دیگران با ترجمه آثار داگلاس نورث و دارون عجم‌اوغلو که مدافع «نهادهای فراگیر» به جای «نهادهای استثماری» بودند؛ ۲. «عدالت» جان رالزی و شاگردانش که با ترجمه وارد حوزه عمومی شد. افرادی مانند حسین هوشمند، جواد حیدری و محمدمهدی مجاهدی در ترویج این عدالت کوشیدند. رالز در نظریه‌اش با توجه به اصل آزادی‌های برابر و اصل تفاوت، توجه به نفع محروم‌ترین افراد جامعه را توجیه عقلانی می‌کند؛ ۳. محمد فاضلی که به مفهومی کردن نظریات اخیر توسعه در شبکه‌های اجتماعی کمک کرد و با استفاده از این مفاهیم به موضوع تخریب محیط‌زیست و مسئله ورشکستگی آب در ایران توجه ویژه نشان داد؛ ۴. مقصود فراستخواه که با طرح نظریه «کنشگران مرزی» (کنشگرانی که در مرز نهادهای رسمی و مردمی عمل می‌کنند) به ادبیات وفاق کمک کرد؛ و ۵. محمدرضا جلالی‌پور که بر عدالت اجتماعی و امید به تغییرات تدریجی در شرایط بن‌بست‌انگاری تأکید ورزید.

به این ترتیب گفتمان وفاق از دوگانه‌سازی‌های رایج مثل «اصلاح‌طلب-اصول‌گرا» و «دولت-بازار» فراتر می‌رفت و بر تغییرات تدریجی به‌جای انفعال یا انقلاب و همچنین بر نهادسازی، شفافیت و عدالت اجتماعی بیشتر تأکید داشت و تصریح می‌کرد اهداف

۱. حماس پس از حمله هفت اکتبر ۲۰۲۴ به اسرائیل، تعداد زیادی از نظامیان و غیرنظامیان را به اسارت گرفت. این ضربه مهلک به اسرائیل سبب انتقام این کشور با کمک ارتش آمریکا از شبکه مقاومت شد. پس از آن هفتاد هزار نفر در غزه جان باختند، نزدیک به دویست هزار نفر زخمی شدند، بیش از سیصد هزار خانه ویران شد، دو میلیون جمعیت غزه بی‌خانمان شدند و یک نسل‌کشی اتفاق افتاد. به جنوب لبنان حمله شد و چهار هزار عضو حزب‌الله زخمی و دو رهبر حزب‌الله در لبنان شهید شدند. اسرائیل رهبر پیشین حماس، اسماعیل هنیه، را روز اول دولت پزشکیان در سال ۱۴۰۳ در تهران ترور کرد. در سوریه بشار اسد رئیس‌جمهور این کشور سقوط کرد و سوریه به‌عنوان پل ارتباطی بین ایران و جنوب لبنان مسدود شد. این رخدادها ضربات مهلکی به شبکه مقاومت جمهوری اسلامی در منطقه به‌شمار می‌آید. پس از روی کار آمدن ترامپ، تهدیدها و تحریم‌ها علیه ایران تشدید شد. پس از بیست سال تقویت گفتمان مقاومت، به‌خاطر عدم سرمایه‌گذاری در توسعه کشور، ایران وارد شرایطی شده است که حکومت در ارائه خدمات پایه مثل برق، آب، گاز و دارو ضعیف شده و نارضایتی مردمی افزایش یافته است. در چنین شرایطی در برابر گفتمان مقاومت دو راه مطرح است: عده‌ای می‌گویند جمهوری اسلامی برای مبارزه با استکبار جهانی و تجاوزطلبی اسرائیل باید کنار دولت‌های عربی، اسلامی و بین‌المللی حرکت کنند و نباید به‌تنهایی «مادرخرج» مقاومت بشود. در برابر این نظر عده‌ای معتقدند مسیر مقاومت را تا پیروزی باید ادامه داد و حتی بعضی از آن‌ها ایران را به داشتن بمب اتمی دعوت می‌کنند.

توسعه سیاسی مثل انتخابات آزاد نباید پیش شرط کنشگری سیاسی و اصلاح امور باشد، بلکه این موارد هدف توسعه سیاسی است. با کنشگری در همین انتخابات موجود باید به اهداف توسعه سیاسی نزدیک شد. گفتمان وفاق در انتخابات ریاست جمهوری ۱۴۰۳ با وجود وضعیت بد اقتصادی و تشدید تحریم‌ها و تداوم یأس سیاسی توانست کنشگرانی را در انتخابات فعال کند تا نامزدش (پزشکیان) را با بیست‌وشش درصد آرای شهروندان ایرانی پیروز انتخابات کند. گفتمان وفاق در ادامه گفتمان اصلاحات در شرایط «بن‌بست‌باوری» رواج یافت و مدافعان این رویکرد به «روزنه‌گشایان» معروف شدند.

پنجم، نگاه انتقادی فمینیستی به جامعه ایران است. مبارزات زنان در ایران حداقل صد و پنجاه سال سابقه دارد، اما می‌توان گفت در سه دهه گذشته بیشتر از طریق اهالی علوم اجتماعی شاهد شکل‌گیری یک نگاه انتقادی فمینیستی هستیم. ویژگی نگاه انتقادی زنانه یا فمینیستی عبارت است از «تکثرپذیری گفتمانی» یا همزیستی جریان‌های فمینیستی سکولار، اسلامی (بازخوانی متون دینی در دفاع از برابری زن و مرد)، چپ‌گرا (تمرکز بر طبقه و معیشت) و تقاطع‌گرا (پیوند جنسیت با قومیت، طبقه و گرایش جنسی)، مبارزه با قوانین تبعیض‌آمیز (حضان، ارث و ازدواج زودهنگام) و مقابله با خشونت ساختاری (مثل ماده ۶۳۰ قانون مجازات‌های اسلامی درباره قتل‌های ناموسی)، کنشگری‌های نوین مدنی (مثل کمپین یک میلیون امضا)، استفاده از هنر به‌عنوان ابزار اعتراض (مثل فیلم جدایی نادر از سیمین)، دیجیتالی‌کردن کنش‌های مبارزاتی (اینستاگرام، توییتر، تلگرام) برای آگاهی‌بخشی، سازمان‌دهی و ثبت اعتراضات (مثل دختران خیابان انقلاب)، تولید متون آموزشی از طریق یادکست‌ها و وبینارها، تأکید بر گفتمان‌های بین‌المللی و محلی زنانه و بالاخره مقاومت در مقابل سرکوب سیاسی و اجتماعی است.

محققان و حامیان نگاه انتقادی زنانه عبارت‌اند از: زیبا میرحسینی (انسان‌شناس، پژوهشگر فمینیسم اسلامی و نویسنده کتاب *اسلام و جنسیت*)، نوشین احمدی خراسانی، شهلا اعزازی جامعه‌شناس، مهرانگیز کار (وکیل و نویسنده)، شیرین عبادی (حقوقدان، برنده نوبل صلح، متمرکز بر حقوق کودکان و زنان که بعدها به اپوزیسیون سرنگونی‌طلب پیوست)، نسرين ستوده (وکیل مدافع و از کنشگران زن که او هم به اپوزیسیون سرنگونی‌طلب نزدیک شده است). همچنین فیلم‌سازی مانند رخشان بنی‌اعتماد و تهمینه میلانی که در آثارشان شخصیت‌های زن محوریت دارند، به‌علاوه رمان‌نویسانی مانند شهرنوش پارس‌پور (نویسنده *طوبا و معنای شب*) و سیمین دانشور (نویسنده *سووشون*). از نسل جدید هم کنشگرانی مانند یاسمن آریانی و مژگان کشاورز (کمپین یک میلیون امضا) و کنشگران ناشناس در شبکه‌های اجتماعی (مانند ادمین‌های صفحه‌های فمینیستی اینستاگرام) را می‌توان نام برد.

ناشران و شبکه‌های مروج نگاه انتقادی زنانه نیز عبارت‌اند از: مجله زنان (سردبیر شهلا شرکت، دهه ۱۳۷۰) به‌عنوان صدای رسمی زنان، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان منتشرکننده کتاب‌های فمینیستی، سایت‌های دیاسپورا مانند مدرسه فمینیستی^۱، وب‌سایت «تغییر برای برابری» (کمپین یک میلیون امضا)، صفحات اینستاگرامی نظیر *Women of Iran*، *Feminism in Iran* و کمپین *Where_Did_She_Go* و کانال‌های تلگرامی و توییتری برای انتشار اخبار و تحلیل‌های فمینیستی^۲.

1. <https://feministschool.com>

۲. نگاه انتقادی و گفتمان فمینیستی با تکیه بر ترکیبی از روش‌های قدیم و جدید، ریشه در مبارزات تاریخی زنان ایران دارد و همچنین با نوآوری‌های دیجیتال، به شکل پویایی به حیات همراه با چالش خود ادامه می‌دهد. پس از اعتراضات پاییز ۱۴۰۱ موسوم به «جنبش مهسا» یا جنبش «زن، زندگی، آزادی» نقش پررنگ زنان در پیشتازی حرکات اعتراضی خیلی بارزتر شد. استفاده از فناوری‌های جدید (ارزهای دیجیتال برای تأمین مالی، VPN‌ها برای دورزدن فیلتر)، گسترش گفتمان فمینیستی میان نسل جوان از طریق ادبیات، موسیقی (رپ‌های فمینیستی) و شبکه‌های اجتماعی ادامه یافته است.

۳-۲-۴. جامعه‌شناسی مردم‌مدار: اشاره کردیم که براساس طبقه‌بندی مایکل بوراووی چهار نوع جامعه‌شناسی داریم. در بالا سه بخش جامعه‌شناسی آکادمیک، کاربردی و انتقادی را توضیح دادیم. در دو دهه اخیر در ایران نیز می‌توان از بخش چهارم یا جامعه‌شناسی مردم‌مدار سراغ گرفت، اگرچه از سه نوع جامعه‌شناسی دیگر جدیدتر و محدودتر است. ویژگی‌های جامعه‌شناسی مردم‌مدار در ایران عبارت‌اند از: تأکید بر مشارکت مردمی، به معنای اینکه این رویکرد بر نقش فعال مردم در شناسایی مسائل اجتماعی، طراحی مطالعات و اجرای آن‌ها تأکید دارد، مانند پژوهش‌های مشارکتی در مناطق محروم یا حاشیه‌نشین شهری، توجه به مسائل روزمره مانند تمرکز بر مشکلات عینی جامعه مانند فقر، نابرابری جنسیتی، مشکلات محیط‌زیستی و حقوق اقلیت‌ها (برای نمونه مطالعات مربوط به زنان سرپرست خانوار یا کودکان کار) و ارتباط با جنبش‌های اجتماعی. معمولاً محققان مردم‌مدار با نهادهای مدنی، سازمان‌های غیردولتی (سمن‌ها)، یا گروه‌های فعال در حوزه‌های حقوق بشری همکاری می‌کنند. این محققان با انتقاد از ساختارهای قدرت به نقد سیاست‌های دولتی یا نهادهای حاکمیتی نیز می‌پردازند (برای مثال تحلیل علل نابرابری‌های آموزشی یا اقتصادی). همان‌طور که ملاحظه می‌شود، این مطالعات با مطالعات کاربردی و انتقادی هم‌پوشانی‌هایی دارد. جامعه‌شناسی گفتگو محور تقویت پیوند بین دانشگاه، نهادهای مدنی، دینی و دولتی را برای تبدیل مطالعات به راهکارهای عملی در دستور کار خود قرار داده است.

جامعه‌شناسی مردم‌مدار مثل جامعه‌شناسی انتقادی با فشار روبه‌رو است. معمولاً نیروهای امنیتی فعالیت‌های مستقل مردم‌مدار را به خطا «تهدید امنیت ملی» می‌دانند. پژوهش‌های مردمی اغلب به دلیل کمبود بودجه یا حمایت نهادهای رسمی با مشکل مواجه است و بعضاً دانشگاه‌ها از پژوهش‌های میدانی و مردمی حمایت نمی‌کنند.

محققان مردم‌مدار در ایران با وجود چالش‌ها به حیات خود برای بسط آزادی، عدالت اجتماعی و جلب مشارکت عمومی ادامه می‌دهند. محققان زن نیز نقش مهمی در ترویج این رویکرد، به‌ویژه در حوزه‌های جنسیتی و محیط‌زیست دارند. مرحوم محمدمامین قانع‌راد از چهره‌های بانفوذ در ترویج جامعه‌شناسی انتقادی و مردم‌مدار در ایران بود که بر موضوع علم و دموکراسی تمرکز داشت. همچنین مقصود فراستخواه بر نقش جامعه مدنی و مشارکت عمومی در توسعه اجتماعی تأکید می‌کند یا سعید ذکایی، جامعه‌شناس، روی مطالعات فرهنگی و مشارکت جوانان در فضاهای شهری متمرکز است. سعید مدنی (محبوس نیروهای امنیتی) نیز به جنبش‌های اجتماعی اخیر ایران توجه ویژه دارد. سیامک زند رضوی درباره کودکان بدون شناسنامه و توانمندسازی مهاجران تحقیق می‌کند. نوشین احمدی خراسانی پویایی‌های درونی جنبش مبتنی بر پیشروی آرام زنان را توضیح می‌دهد و شهلا اعزازی مسائل زنان و نابرابری‌های ساختاری آن‌ها را بررسی می‌کند. زهرا اجاق پژوهشگر حوزه جامعه‌شناسی سلامت و محیط‌زیست بر مشارکت زنان در حل بحران‌های زیست‌محیطی تمرکز کرده است و پروین اردلان، پژوهشگر حوزه جنسیت، نقش زنان را در جنبش‌های اجتماعی مطالعه می‌کند. فاطمه صادقی، محقق و فعال حوزه مطالعات زنان، نابرابری، حقوق بشر و جامعه مدنی را مطالعه می‌کند.^۱

۴. نتیجه‌گیری

در این نوشته براساس تجربیات چهل و پنج ساله خود در دانشگاه تهران، به تلاش‌های نودساله برای آموزش رشته جامعه‌شناسی و مطالعات اجتماعی اشاراتی داشتیم. می‌توان گفت جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی در ایران در زمینه تعداد استاد، دانشجو و مطالعات و

۱. نمونه‌های مطالعات مردم‌مدار عبارت است از: مشارکت جوامع محلی در احیای تالاب‌ها یا مقابله با خشکسالی، پژوهش‌های مشارکتی درباره خشونت خانگی یا دسترسی زنان به فرصت‌های اقتصادی و همکاری با سازمان‌های مردم‌نهاد برای بهبود شرایط زندگی کودکان کار.

ترجمه‌ها و کسب نظریات جدید، رشد کمی داشته است. البته می‌توان از حیث کیفیت این رشد را نقد کرد، اما لازمه رشد کیفی همین رشد کمی است.

روشن است جمع‌بندی نود سال آموزش و پژوهش جامعه‌شناسی در ایران نیازمند نگاهی چندبعدی به دستاوردها، چالش‌ها و تحولات این رشته در بافت تاریخی، سیاسی و اجتماعی کشور است. این رشد را در چند محور می‌توان نشان داد: رشد نهادهای آکادمیک و گسترش دانش جامعه‌شناسی برای درک پیچیدگی‌های جامعه ایران (از جمله تحولات خانواده، شهری شدن، جنبش‌های اجتماعی، مسئله هویت و شکاف نسلی). در مطالعات به چالش میان پدیده‌های سنتی و مدرن توجه شده و محققان تلاش کرده‌اند تا نظریه‌های غربی جامعه‌شناسی را با واقعیت‌های بومی تطبیق دهند. هرچند این فرایند گاهی با تنش‌هایی همراه بوده است. در دوره پهلوی، تمرکز بر گفتمان مدرنیزاسیون و نوسازی، گاهی با نقدهای پسینی درباره «غرب‌زدگی» (مانند آثار آل احمد، احسان نراقی و علی شریعتی) و نقدهای مارکسیستی همراه بود. پس از انقلاب پنجاه‌وهفت، بازتعریف جامعه‌شناسی در چارچوب گفتمان اسلامی و انقلابی، همراه با نقد نظریه‌های غربی و تلاش برای تولید ادبیات بومی، در عمل با ناکامی روبه‌رو بود.

از دستاوردهای ملموس این دوره افزایش «سواد اجتماعی» است. درک عمومی از مسائلی مانند حقوق فردی، نابرابری، محیط‌زیست یا حقوق شهروندی افزایش یافته است. پژوهش‌های کاربردی (برای نمونه در حوزه آسیب‌های اجتماعی، فقر و جمعیت) به شکل‌گیری سیاست‌های عمومی منجر شده است. مفاهیمی مانند «جامعه مدنی در برابر جامعه توده‌ای»، «حقوق برابر شهروندی»، «برابری جنسیتی»، «اصلاح‌جویی»، «وفاق و تعامل به‌جای تقابل» و «همزیستی میان سبک‌های زندگی» از طریق مطالعات اجتماعی به گفتمان عمومی راه یافته‌اند. در دوره‌های مختلف، با توسل به جامعه‌شناسی انتقادی و مردم‌مدار، به نقد ساختارهای قدرت، نابرابری‌های اجتماعی و سیاست‌های کلان پرداخته شده است.

تا دهه هفتاد، بیشتر مطالعات جامعه‌شناختی بعد کمی داشت و بر لزوم سنجش متغیرها با مشخص کردن جامعه آماری، پرسشنامه‌های استاندارد و میزان همبستگی میان متغیرها تأکید می‌ورزید. در سه دهه گذشته مطالعات مبتنی بر روش‌های کیفی (مثل مردم‌نگاری، تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان) و روش‌های ترکیبی افزایش یافته است.

در چهار دهه گذشته، فشارهای سیاسی و فشارهای گفتمان رسمی علوم اجتماعی دینی کم نبوده، اما در عمل آموزش و نشر جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی عرفی متوقف نشده است. پایه‌گذاران این رشته در ایران به دنبال اصلاح و نوسازی جامعه بودند و این تمایل پس از نود سال همچنان ادامه دارد.

در فضای مجازی، از دهه نود کنشگران مدافع انقلاب و سرنگونی حکومت فعال هستند. شعار برجسته آنان «اصول‌گرا، اصلاح‌طلب، دیگه تمومه ماجرا» است. با اینکه در این مدت ایران دچار تشدید تحریم‌ها و تهدید امنیتی اسرائیل-آمریکا بود، ولی انقلابی در آن رخ نداده است. یکی از علل وقوع نیافتن انقلاب، «رشد آگاهی از پیامدهای انقلاب» است که مرهون پیشرفت علوم اجتماعی عرفی است. در دهه چهل و پنجاه اسطوره «انقلاب‌کردن» یا اسطوره «الگوی تغییر انقلابی» راه‌رهای کشور قلمداد می‌شد، اما پس از انقلاب «آگاهی» از پیامدهای انقلاب (مثل ظهور بی‌دولتی، جنگ نیروهای انقلابی داخلی، حمله دشمن خارجی به کشور و ظهور دولت اقتدارگراتر) بیشتر شد و به‌جای روش‌های انقلابی بر روش‌های انتقادی، تدریجی و مسالمت‌آمیز برای تغییر نابسامانی‌ها تأکید می‌شد. علت اینکه از دهه هشتاد به بعد بخش قدرتمندی از حکومت و اصول‌گرایان خالص‌گرا به‌جای «جمهوری» اسلامی بر «حکومت» اسلامی تأکید می‌کردند و حامی گفتمان مقاومت بودند ولی موفق به تأسیس چنین حکومتی نشدند، این بود که در ایران علوم اجتماعی عرفی و مطالعات تجربی و انتقادی اجتماعی رونق یافته است.

نمی‌توان منکر چالش‌های ساختاری در رشد علوم اجتماعی بود. چالش‌هایی مانند اعمال محدودیت برای پژوهش درباره موضوعات حساس (مانند قومیت‌ها، دین یا سیاست)، ابهام در مرزهای پذیرفته‌شده برای نقد اجتماعی، گسست نظری یا ناتوانی در ایجاد نظریه‌پردازی منطبق با شرایط ایران که هم‌زمان از تحولات جهانی این رشته اطلاع داشته باشد، ضعف در تأمین بودجه پژوهشی، دسترسی محدود به داده‌های رسمی و اخیراً مهاجرت نخبگان علمی شد؛ بنابراین به تئوری‌آزمایی و تئوری‌پردازی خلاق نیاز داریم. جامعه‌شناسی ایران نیازمند تلفیق نظریه‌های جهانی با مفاهیم فرهنگی-تاریخی خاص ایران است. تحولات جدید (مسائلی مانند فضای مجازی، تنوع سبک‌های زندگی، اعتراض جوانان و تحولات محیط‌زیستی) نیازمند توجه بیشتر است. در مجموع، مسیر نودساله جامعه‌شناسی ایران پرچالش، اما پربار بوده است. اگرچه هنوز با موانع ساختاری روبه‌رو است، اما ظرفیت آن برای درک و بهبود جامعه انکارناپذیر است. آینده این رشته به توانایی آن در حفظ استقلال انتقادی، آموزش بهتر این رشته، عبور از تقلید صرف و مشارکت در حل مسائل ملموس جامعه بستگی دارد.

مأخذ مقاله: تألیف مستقل.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری: نویسنده مراتب قدردانی صمیمانه خود را از داوران و هیئت تحریریه نشریه به خاطر نظرات و تلاش‌های ارزشمندشان ابراز می‌دارد.

منابع

مایکل بوراووی، ساری حنفی، فرانسیس فاکس پیون، والدن بلو و دیگران (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی مردم‌مدار در کارزار عمل (مجموعه مقالات)*، مترجم بهرننگ صدیقی و روح‌الله گل‌مرادی، تهران، نی.

References

- Burawoy, M. (2021). *Public Sociology; Between Utopia and Anti-Utopia*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Burawoi, M.; Hanafi, S.; Fox Pion, F.; Blue, W, & others (2018). *People-Centered Sociology in the Campaign for Action* (Collection of Articles), translated by Behrang Seddighi and Ruhollah Golmoradi, Tehran: Nei. (*In Persian*)